

TOLSTOJ, BJØRNSON, HANSEN

TRÆK AF DET RUSSISK-SKANDINAVISKE LITTERÆRE SAMKVEM

AF

DOT STRAND JOHANSEN OG PETER ULF MØLLER

Den vidtforenede komparative litteraturforskning har, som de fleste andre forskningsområder, sine stedbørn. Blandt de mest vanrøgtede er litteraturformidleren. I beskrivelser af internationale litterære forbindelser er bevidstheden om hans tilstedeværelse hyppigt påkrævet. Men ikke desto mindre glimrer han her som oftest ved sit fravær, skønt han repræsenterer det element af subjektivitet og tilfældighed, som i dialog med lovmæssigheder af historisk art bestemmer, hvordan den ene nationallitteratur fletter sig ind i den anden. Det er ikke nok, at påvise tilstedeværelsen af filosofiske, litterære og politiske strømninger i samtiden. Man må også tage hensyn til den håndgribelige formidlingsindsats, der afgør om f.eks. en bestemt roman får chancen for at gøre sig gældende inden for et nyt kulturområde. Bøger strømmer sjældent fra det ene land til det andet uden videre. De opdages af nogen, de anbefales og protegeres, de oversættes. De har deres bestemte formidlere, der har krav på opmærksomhed som en særlig faktor i litteraturspredningen over landegrænserne. Specielt når det drejer sig om litterære forbindelser mellem lande, hvis sprog er indbyrdes eksotiske, kan nogle få sprogkyndige formidlere ofte indtage en nøgleposition.

I 1890erne og i starten af det 20. århundrede var skandinavisk litteratur på mode i Rusland. Omvendt satte en rask strøm af russisk litteratur, heriblandt Tolstojs værker, fra midten af 1880erne sit præg på bogmarkedet i Danmark såvel som i det øvrige Vesteuropa. Begge disse strømninger har deres logik inden for en større åndshistorisk kontekst. Men de har desuden deres konkrete og på sin vis tilfældige formidlingshistorie, i hvilken navnet Hansen indtager en fremtrædende plads.

Oversætterparret Hansen. I forbindelse med de første danske oversættelser af Tolstojs værker støder man til stadighed på tre navne, nemlig W. Gerstenberg, Thor Lange og Peter Emanuel Hansen. Alle tre havde de lært russisk i den hensigt at skabe sig en fremtid i Rusland. Gerstenberg havde lært sig sproget for at gå i russisk militærtjeneste, Thor Lange for at opnå en stilling som lærer i klassisk filologi og Peter Emanuel Hansen for at kunne bestride en stilling i Sibirien for Store Nordiske Telegrafelskab.

Gerstenberg koncentrerede sig om oversættelser fra russisk til dansk. Udover Tolstoj oversatte han f.eks. Lermontov, Gogol', Korolenko og Čechov. Samtidig virkede han i en lang periode for udbredelsen af kendskabet til russisk litteratur i Danmark. Thor Lange, der var bosat i Moskva, virkede ligeledes som litteraturformidler og som oversætter fra russisk til dansk, først og fremmest af lyrik, men undertiden også af prosa, heriblandt Tolstojs. I modsætning til Gerstenberg og Thor Lange virkede Hansen begge veje, d.v.s. han oversatte både russisk litteratur til dansk og skandinavisk litteratur til russisk.

P. Em. Hansen (1846-1930) – eller Pëtr Gotfridovič Ganzen, som hr. Hansen kaldte sig i overensstemmelse med russisk navneskik og fonetik – havde i 1871, efter en kort og temmelig upåskønnet karriere som skuespiller ved Det kongelige Teater i København – bosat sig i Rusland, hvor han indledningsvis skaffede sig et udkomme ved telegrafvæsenet i Omsk og Irkutsk og siden avancerede til lærer ved Telegrafskolen i St. Petersborg (1881). Allerede i Sibirien havde han indledt sit virke som oversætter: hans gengivelse af I. A. Gončarovs roman *Obyknovennaja istorija* udkom i 1877 i København under titlen *Saadan gaar det*. I 1885 fik han et afsnit af Søren Kierkegaards *Enten – Eller* offentliggjort i tidskriftet *Severnyj vestnik* (Nordens budbringer). Tre år senere giftede han sig med den godt tyve år yngre, russiskfødte Anna Vasil'evna (1869-1942). Deres alliance udviklede sig hurtigt til et velfungerende professionelt makkerskab, som i løbet af de følgende årtier frembragte bl.a. de nu klassiske H. C. Andersen-oversættelser og en russisk udgave af Henrik Ibsens samlede værker.¹⁾

I 1917 skiltes parrets veje: P. Em. Hansen vendte efter Februarrevolutionen hjem til Danmark, mens Anna Vasil'evna blev i det nye sovjetiske Rusland. Arkivmæssigt betød adskillelsen, at Hansen-parrets efterladte papirer må søges dels i Danmark, dels i Sovjetunionen. De to største samlinger findes i Det kongelige Bibliotek²⁾ og på Institutet for Russisk Litteratur (IRLI) i Leningrad,³⁾ mens mindre samlinger opbevares på Statens Centralarkiv for Litteratur og Kunst (CGALI) og Tolstoj-museet (GMT), begge i Moskva, samt i Universitetsbiblioteket i Oslo.

Parrets tovejs-oversættervirksomhed bragte dem i forbindelse med en række fremtrædende forfattere, skandinaviske såvel som russiske, og deres arkiver rummer derfor adskilligt materiale (især breve) af litteraturhistorisk interesse. En lille, men central del af dette materiale er blevet offentliggjort: Bjørnsens og Gončarovs breve til P. Em. Hansen,⁴⁾ Lev Tolstojs brevveksling med P. Em. Hansen,⁵⁾ mens andet endnu afventer forskningens opmærksomhed.

Nærværende undersøgelse søger på grundlag af såvel publicerede som upublicerede materialer at belyse P. Em. Hansens dobbelte formidlerrolle i tiden omkring 1890, hvor han var optaget af at oversætte Tolstojs nyeste ting til dansk og samtidig forsøgte at bane vej for Bjørnstjerne Bjørnson i Rusland. Disse aktiviteter bragte ham ind på livet af begge de nævnte forfattere og placerede ham en overgang på en fremrykket post i den russiske debat om kønsmoralen.

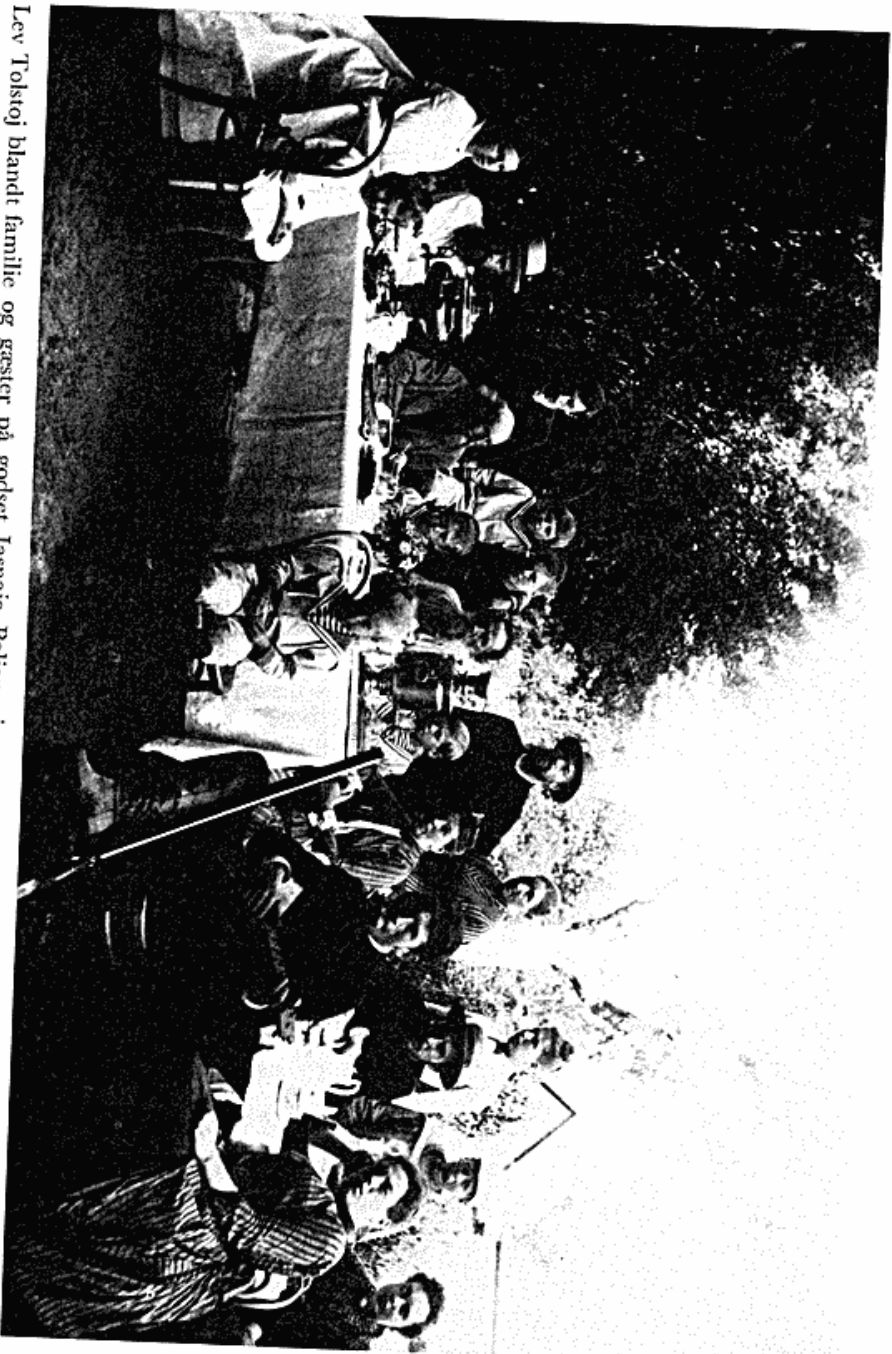
Kreutzer-sonaten. Sidst på efteråret 1889 begyndte en ny fortælling af Lev Tolstoj at cirkulere i afskrifter og i primitive hektograferede udgaver. Cirkulationen startede i St. Petersborg, men inden længe blev fortællingen læst⁷⁾ og diskuteret i alle kroge af det russiske imperium. Censuren stillede sig i vejen for dens trykning, men var magtesløs over for strømmen af hjemmefremstillede eksemplarer. Sidst i marts 1890 søgte myndighederne ganske vist at dæmme op for det røre, den havde vakt, ved at forbyde al presseomtale af *Kreutzer-sonaten*, som fortællingen hed. Men heller ikke denne forholdsregel kunne bremse meningsbrydningerne. Det havde gjort et uimodståeligt indtryk, at den verdenskendte forfatter pludselig havde taget så radikalt fat på kønsmoralen. Fortællingens strenge lære om seksuel afholdenhed, også inden for ægteskabet, og denne læres krav på at være kristen kønsmoral antegnede alarmerende perspektiver i mange sind. Gejstlige tog skarpt afstand fra værkets vranglære; liberale, der ellers billigede Tolstojs gennemgribende samfundskritik, beklagede hans meninger på dette punkt og repeterede, at ægteskabsproblemets løsning lå i kvindens ligestilling og adgang til uddannelse. Endelig var der nogle, der gav Tolstoj ret.

Det krævede ingen særlig litterær sporsans at forudse, at *Kreutzer-sonaten* ville interessere udlandet. P. Em. Hansen kunne som litteraturinteresseret borger i St. Petersborg dårligt undgå at kende til fortællingen og som Tolstoj-oversætter at se en presserende opgave i den.⁶⁾ Allerede i januar 1890 sikrer han sig via Tolstojs nære ven og forbundsfælle V. G. Čertkov et gennemrettet eksemplar af fortællingen fra forfatteren, og den 19. marts kan han i et brev til I. Gorbunov-Posadov (Čertkovs medarbej-

der ved forlaget „Posrednik“, d.v.s. „Formidleren“) meddele, at han har modtaget korrektur på de første to ark af Kreutzersonaten.⁷⁾ På dette tidspunkt stikkes der imidlertid en kæp i hjulet. Det rygtes, at Tolstoj arbejder på et efterord til sin fortælling for at imødegå de mange misforståelser, den har foranlediget. Hansen havde travlt, ikke mindst fordi han frygtede, at hans oversættelse kunne blive overhalet af en andenhånds-oversættelse via tysk.⁸⁾ For at nå at få efterordet med i sin oversættelse besluttede Hansen, efter Čertkovs råd, at opsøge Tolstoj på dens gods Jasnaja Poljana i Tula-guvernemetet. Besøget fandt sted i påskedagene fra 1. til 6. april, og er beskrevet af Hansen dels i en erindringskitse,⁹⁾ dels i et brev til hustruen.¹⁰⁾

Hansen ankom tidligt om morgenen, endnu før Tolstoj var i tøjet, og måtte derfor vente på den første konfrontation, som også i andre henseender forløb uventet: „Jeg kunde vel have underholdt mig med D.¹¹⁾ et Kvarterstid, da Døren gik op og Tolstoj stod for os, iført en gammel Overfrakke og med en graa Bulehat på Hovedet. Han kom hurtigt henimod mig og bød mig Velkommen, hvorpaa han foreslog, at vi skulde gaa ned i Haven og spadsere lidt før Kaffen. Det var mig unægtelig lidt paafaldende, at han saaledes, lige efter at jeg var ankommet, indbød mig til en Spadseretur, i stedet for, som det sædvanlig er Skik ved saadanne Lejligheder, at byde Gæster ind til sig i sit Kabinet og saa indlede Bekendtskabet dér“. Spadsereturen hjalp imidlertid Hansen over den indledende generthed. Tolstoj undskyldte, at han hidtil aldrig havde besvaret Hansens breve. Hansen undskyldte til gengæld, at han havde ulejliget Tolstoj så tidligt på dagen. Senere på havevandringen udtrykte Tolstoj det håb, at Hansens besøg ville anspore ham til at få efterordet til Kreutzersonaten gjort færdigt.

Havevandringen efterfulgtes af „det rigt besatte Paaskebord“, ved hvilket Hansen for første gang fik overblik over den store og støjende Tolstoj-familie. Efter spisningen blev gæsten endnu engang inviteret på spadseretur, nu sammen med Tolstojs børn. Man begav sig ned til landsbyen for at se, hvordan ungdommen morede sig med bl.a. at gyngede i nogle primitive tovgyngere. Også Tolstojs to voksne døtre deltog i lystigheden – et træk af folkelighed, som Hansen straks registrerede med sympati: „Jeg kunde ikke noksom glæde mig over at se, hvor jævnt og naturligt de to unge Komtesser bevægede sig her mellem Landsbyens Ungdom, der fra sin Side behandlede dem næsten, som om de kunde have været deres Lige, uden dog i mindste Maade at forglemme sig eller vise sig nærgaaende imod dem.“¹²⁾ Med samme sympati registrerede Hansen, at der trods påskefestlighederne ikke kunne iagttages en eneste beruset.

Lev Tolstoj blandt familie og gæster på godset Jasnaja Poljana i sommeren 1888. Fot. i Det statslige Tolstoj-museum, Moskva.

Næppe hjemkommen fra denne fodtur fik Hansen indbydelse til en ny. Denne gang var det grevinden, som tilbød ham sit omvandrede selskab, og undervejs indviede hun ham åbenhjertigt i sit ægteskab og sine familieforhold. Hvad der især trykkede hende var, at mange dømte hende for at styre familiens økonomiske interesser med en for fast hånd.

Efter spadsereturen med Sof'ja Andreevna Tolstaja blev der atter ringet til bords, og Hansen fik nu lejlighed til at forvise sig om Tolstojs asketiske levevis: „Skønt jeg vidste, at Tolstoj var Vegetarianer, havde jeg dog ikke troet, at han tog det saa strengt hermed, at han endogsaa paa en første Paaskedag, da selv de Fattigste i Folket søgte at gøre sig lidt til gode, ikke vilde afvige fra sin én Gang vedtagne Levemaade, men lade sig nøje med Makaroni, Grøntsager og Brød, som han drak Vand til.“¹²⁾

Som afslutning indbød Tolstoj så til dagens fjerde fodtur. I sine erindringer indrømmer Hansen, at han „hvis det ikke havde været for Skams Skyld, vilde have bedt ham om at have mig undskyldt.“¹²⁾ Hvad Tolstoj sagde under denne sidste udflugt, der varede godt og vel to timer, gik for det meste tabt for den trætte tilrejsende . . .

Næste morgen brød tilværelsens prosa ind på dette højdepunkt i oversætterens liv i form af et par opsvulmede fødder, som på ingen måde ville mases ned i det par splinterny støvler, Hansen havde anskaffet sig i anledning af besøget. Efter at have lånt et par „Slæbere“ vovede Hansen sig ved frokosttid ind i grevindens synsfelt og udtalte en undskyldning for sine fødder, hvorpå grevinden storsindet opfordrede ham til at lade, som han var hjemme. „Og jeg maa sige, at jeg lige fra den første Dag havde haft Følelsen af her at befinde mig paa et Sted, hvor man ugenert af alle konventionelle Hensyn havde sin fulde Frihed.“¹³⁾

Hansen faldt hurtigt ind i rytmen i Tolstojs hus. På besøgets anden dag fik han lejlighed til at sidde på verandaen og høre en oplæsning af Tolstojs nye komedie *Oplysningens frugter*, som han kort tid efter oversatte til dansk; og på tredjedagen var Tolstoj nået så vidt med efterordet til *Kreutzeronaten*, at han kunne præsentere det for Hansen.

„Jeg sad i Gæsteværelset sammen med D.,¹¹⁾ da Tolstoj kom ind til os med Manuskriptet og læste det for os.

Jeg glemmer aldrig den Oplæsning. Det var, som om Artiklens Indhold, uden Medvirkning af Oplæsningen, rent umiddelbart trængte En ind i Sjælen. Tolstoj der havde taget Plads lige ved Siden af mig, sad hele Tiden, medens han læste, bøjet over Manuskriptet, uden en eneste Gang at se op på Tilhørerne, som Oplæsere ellers har for Skik. Selve hans Maade at læse paa, er saa simpel og naturlig, at Ens Opmærksom-

hed udelukkende er optaget af det forelæstes Indhold, uden at man – som det ellers saa ofte sker ved saadanne Lejligheder – forstyrres af noget Sagen uvedkommende som t. Eks. af Oplæserens Egenheder, hans Stemmes Klang, Betoning, hans Minespil o.s.v. Da Tolstoj var færdig med Oplæsningen, rakte han mig Manuskriptet for det Tilfældes Skyld, at jeg kunde ønske at tage en Afskrift deraf, og gik ind i sit Arbejdsværelse, hvorfra der snart hørtes en sagte Hamren paa en Læst. Det var første Gang, at jeg „hørte“ Tolstoj ved Skomagerarbejdet.“¹⁴⁾

At tage en afskrift var imidlertid lettere sagt end gjort. Tolstojs håndskrift var i sig selv vanskelig at tyde, og de mange rettelser og tilføjelser gjorde ikke arbejdet lettere. Først da grevinden med sin årelange erfaring i renskrivning af Tolstojs manuskripter trådte til og dikterede for Hansen, lykkedes det.

Den færdige afskrift opsnappedes imidlertid af Tolstoj, der på kort tid indførte en sådan vrimmel af ændringer, at der måtte en ny, krævende renskrivning til. Det samme gentog sig, og Hansen nåede – med vekslende hjælpere – at foretage fem renskrivninger af efterordet i løbet af tre dage.

„Enhver ny Renskrift var blevet efterfulgt af en ny Bearbejdelse, saa det næsten havde faaet Udseende af, at Forfatteren og hans Oversætter kappedes om, hvem der først skulde løbe den anden træ.“¹⁵⁾ Også den sidste renskrift nåede Tolstoj umiddelbart før Hansens afrejse at rette i, så Hansen måtte love at foretage en ny renskrift i Moskva og sende den til forfatteren, som til gengæld forsikrede, at han næppe ville foretage yderligere ændringer. „Grevinden, som hørte på det, lo og sagde:

– Stol bare ikke paa det! Han vil endnu en halv Snes Gange lave om paa det hele.

Marie Lvovna¹⁶⁾ var af samme Mening. Og det blev da ogsaa Enden paa det. Jeg kunde næppe kende 'Efterskriften' igen i 'den uigenkaldelig sidste Bearbejdelse', som jeg to Uger efter modtog til Oversættelse.“¹⁵⁾

Hansens erindringer røber kun yderst diskret, at de hastigt opstående nye versioner sled på hans nerver. Først og fremmest var det en stor oplevelse at være i så nær berøring ikke blot med den legendariske forfatter, men også med hans sædvanlige arbejdsproces. Hansen beundrede efterordets ustandselige metamorfoser og fandt, at den næstsidste version i forhold til den sidste kun var „at betragte som Puppen i Forhold til Sommerfuglen.“¹⁵⁾

De pågældende håndskrifter er bevaret på Tolstoj-museets arkiv i Moskva: eftertiden kan side for side genopleve kapløbet mellem Hansens renskrivning og Tolstojs rettelser i april 1890.¹⁷⁾

Tolstoj og Kierkegaard. Før besøget på Jasnaja Poljana havde Hansen nogle gange skrevet til Tolstoj. Første gang var den 16. okt. 1885, da han sendte sin nyudkomne danske oversættelse af *Barndom og Drengaar* til forfatteren. Ved samme lejlighed henledte han Tolstojs opmærksomhed på Søren Kierkegaard, som i følge brevet på mange måder skulle minde om Tolstoj. Et brudstykke af Kierkegaards *Enten – Eller* var dengang som nævnt lige udkommet i Hansens oversættelse og havde givet russiske læsere den første mulighed for at møde den danske filosof.¹⁸⁾ Hansen havde flere Kierkegaard-oversættelser parat og tilbød Tolstoj at sende *Til Selvprøvelse*, formentlig i det lønlige håb, at Tolstoj skulle kunne lette disse oversættelsers vej til offentliggørelse.

Tolstoj svarer imidlertid ikke, og der går næsten tre år, før Hansen igen henvender sig. Atter er den ydre anledning Hansens ønske om at skænke Tolstoj en nyudkommen dansk oversættelse (*Tolstoj: Livsspørgsmaal, blandede Skrifter*, 1888), og atter benytter Hansen lejligheden til at tale Kierkegaards sag. Hans brev er dateret den 9. maj 1888 og rummer bl.a. en detaljeret fremstilling af Kierkegaards åndelige udvikling. Hansen præsenterer sine Kierkegaard-oversættelser som afdrag på en taknemlighedsgæld til Tolstoj. Som bilag til brevet fremsendte Hansen nogle Kierkegaard-oversættelser. „I fuld erkendelse af dette skridts betydning og med dyb respekt for alt, hvad De har udrettet på denne vej, drister jeg mig nu til at underkaste mine oversættelser Deres dom, og beder Dem ydmygt, såfremt De fatter sympati for mit arbejde, at hjælpe mig med råd og anvisninger.“²⁰⁾

Heller ikke dette brev svarede Tolstoj på, men det er sandsynligt, at han gennem fælles bekendte har overbragt Hansen nogle opmuntrende ord. I hvert fald omtaler han i et brev til V. G. Čertkov fra januar 1890 familiært sin danske oversætter som „den rare Hansen.“²¹⁾

Da Hansen så et par måneder senere ankom til Jasnaja Poljana, rummede hans bagage endnu et par Kierkegaard-oversættelser, som – efter at være blevet læst og rost af Tolstoj – skulle få en temmelig krank skæbne. Påskesøndag, mens Hansen spadserede med vekslende konstellationer af forfatterens familie, læste Tolstoj i disse manuskripter. Det drejede sig om „Udtog af ‘In vino veritas’, af Afhandlingen om Don Juan (*Enten – Eller*, 1ste Del), samt en Række Optegnelser af Dagbøgerne“, fortæller Hansen. „Med Hensyn til de sidste havde jeg bedt ham under Gennemlæsningen at sætte Mærke ved dem, der særligt havde tiltalt ham. Han lovede at gøre det, hvorved han vilde benytte sig af 5 Karakters Systemet. At dømme efter de mange Femtaller, jeg senere fandt i Hæfterne, saa jeg, at jeg havde været heldig med Udvalget.“¹²⁾ Læsningen havde i den

grad overbevist Tolstoj om Kierkegaards betydning, at han opfordrede Hansen til helt at hellige sig dette virke frem for at oversætte Tolstoj til dansk. Dette sidste og mindre væsentlige kunne han passende overlade til sin udmærkede kollega, kaptajn Gerstenberg, mente Tolstoj.

Endvidere forklarede Tolstoj, at det „for at indføre en Forfatter som Kierkegaard i russisk Literatur først og fremmest gjaldt om at give en udførlig og klar Fremstilling af hans Liv og Forfattervirksomhed.“¹²⁾ Et omtrent enslydende råd fik Hansen så tidligt som i marts 1885 i et brev fra historikeren K. D. Kavelin,²²⁾ og det kan næppe helt udelukkes, at Hansen har husket forkert og lagt Kavelins råd i Tolstojs bedre kendte mund.

Hansen noterer et enkelt forbehold fra Tolstojs side over for Kierkegaard, nemlig at „den danske filosof er ‘for ung’, derfor er der så megen hidsighed (zadór) i ham.“²³⁾ Denne bemærkning, som er forkortet bort i den danske version, forklarer måske, hvorfor Tolstoj trods den vakte sympati aldrig blev nogen ivrig Kierkegaard-læser, endsige -forkæmper.

Den 16. april 1890 skrev Hansen til Tolstoj og takkede i overstrømmende vendinger for gæstfriheden på Jasnaja Poljana. Besøget havde været en slags renselse, forklarede Hansen og henviste til landluften, den hyggelige familiekreds og især den klare og simple tankeverden, som Tolstoj bestandig befandt sig i og udbredte til omgivelserne. Sammen med takken fulgte et portræt af Kierkegaard og to af dennes bøger på dansk: Enten – Eller og Stadier paa Livets Vej.

I forvejen lå Tolstoj inde med nogen Kierkegaard-lecture. Hansen havde ved afrejsen efterladt manuskripterne til to af sine oversættelser til Tolstojs videre fordybelse. Da han i august 1891 bad om at få dem retur for med fru Anna Vasil'evnas hjælp at revidere dem, måtte Tolstoj svare (14. sept. 1891), at de desværre var blevet væk. Hansen tog udadtil meddelelsen med fatning – han vidste jo, at det ikke var småting, Tolstoj fik ind af døren til gennemlæsning. Men tabet må alligevel have gjort et vist indtryk på ham, i hvert fald nævner han det senere i et brev til Georg Brandes.²⁴⁾ For Brandes var episoden velegnet til at sætte den tolstojske etik i et skævt lys, og han svarede veloplagt Hansen: „Staar det dog ikke Dem som betegnende, at denne Forfølger af Sensualismen, endog i Ægteskabet, selv satte 18 (legitime) Børn i Verden før han skrev Kreutzersonaten, og er det ikke end mere betegnende, at denne strenge Moralist bortsmider Deres kostbare Manuscripter af Kierkegaard, noget som selv den almindeligste Udhaler, der blot besad jævn borgerlig Hæderlighed, aldrig i Verden kunde tænkes at ville gjøre.“²⁵⁾

Til Tolstojs forsvar skal dog bemærkes, at selv om de to Kierkegaard-

manuskripter var borte, da Hansen havde brug for dem, er de ikke gået tabt. De opbevares i dag i Tolstojs bibliotek på Jasnaja Poljana. En mulig forklaring på, hvorfor Tolstoj ikke kunne finde dem, findes i et brev fra kritikeren N. Strachov til Tolstoj, dateret St. Petersburg, 24. april 1890. Brevskriveren hilser Tolstojs ældste datter, Tat'jana, og takker hende „for Kierkegaard“. Strachov havde i følge brevet gjort sig store, men mislykkede anstrengelser for at læse Kierkegaard, både på tysk og (formentlig) på russisk. „Hvordan er det gået til, at en så ubegribelig skribent har vundet stort ry og fået tilhængere? Det er virkelig ikke til at begribe“, konkluderede han.²⁶⁾ Det er sandsynligt, at de skrifter, Strachov ikke kunne forstå, netop var de skrifter, Tolstoj ikke kunne finde.

Hansen gjorde ikke yderligere forsøg på at vinde Tolstoj for Kierkegaard. Til gengæld søgte han at lodde Tolstojs interesse for Ibsen og Bjørnson, som han allerede gennem nogen tid havde oversat uden endnu at møde særlig iver blandt forlæggerne. Den 7. aug. 1891 fremsender han sin oversættelse af Ibsens *Hedda Gabler*, som netop var blevet trykt i Severnyj Vestnik, og den 6. sept. 1891 sender han Bjørnsons foredrag *Engifte og Mænegifte*, som avisen *Novoe vremja* få dage før havde bragt.²⁷⁾

Tolstojs svar viser, at han allerede kendte de to norske forfattere og havde sin mening om dem. Ibsen brød han sig ikke om: „Hans ry ude i Europa beviser kun skaberkraftens frygtelige armod i Europa. Med Kierkegaard og Bjørnson er det en anden sag, for skønt det er forfatter-skaber af forskellig art, så besidder de begge den væsentligste forfatter-kvalitet – oprigtighed, nidkærhed, alvor. Det, de tænker og siger, tænker og siger de alvorligt.“²⁸⁾ På trods af, at de anerkendende ord også udstrækkes til Kierkegaard, er der ingen tvivl om, at Tolstoj umiddelbart interesserede sig mere for Bjørnson, fordi han i ham kunne se en forbundsfælle i en række aktuelle spørgsmål, bl.a. fredssagen og køns-moralen.

'En Hanske' på russisk. Den russiske debat om Kreutzersonaten indbragte som tidligere nævnt Tolstoj mere ris end ros. Dog fandt fortællingen én betydningsfuld sympatisør, nemlig Petersborg-avisen *Novoe vremja* (Ny tid), der dengang var Ruslands største dagblad. I en serie artikler, der udkom i marts-april 1890, satte dagbladets førende litteraturkritiker, V. P. Burenin, og dets udgiver, A. S. Suvorin, fortællingen i perspektiv af et bredt fremstød i USA og Skandinavien for højnelse af køns-moralen.²⁹⁾

„Grev Tolstoj er moralforkynder, og hans analyse rummer endda ikke noget nyt – forudsat naturligvis at man ser bort fra dens usædvanlige

kraft og pågaaenhed. Samme forkyndelse lyder nu i De forenede Stater, i Sverige, Norge og Danmark. Dér har man rent ud erkendt, at nationerne er begyndt at degenerere og udarte i moralsk og fysisk forstand, og at dette skyldes netop de årsager, som så skånselsløst påpeges i „Kreutzer-sonaten“.³⁰⁾

Hvad angår den skandinaviske moralforkyndelse, fremgår det, at Burenin og Suvorin især tænker på Bjørnstjerne Bjørnsons skuespil *En Hanske*, som ved at stille krav om også mandens afholdenhed for ægteskabet havde indført et nyt element i 1880ernes nordiske sædelighedsfejde.³¹⁾ Suvorin henviser til opførelsen i Berlin og til den tyske reaktion på skuespillet og tilkendegiver stor sympati for den norske forfatters renhedskrav.

Tolstoj var selv til en vis grad bekendt med de nye fremstød for sædeligheden i Vesten. Det er velkendt, at han under arbejdet med Kreutzer-sonaten læste den amerikanske kvindelæge Alice Stockhams *Tokology, a Book for Every Woman*, og at særlig kapitel XI, *Chastity in the Marriage Relations*, optog ham.³²⁾ Et nøjere kendskab til Bjørnson kom derimod først, da Kreutzer-sonaten var afsluttet. Til sin tyske oversætter R. Löwenfeld, der besøgte Jasnaja Poljana i juli 1890, fortalte Tolstoj, at han aldrig havde læst Bjørnson og kun kendte indholdet af *En Hanske* fra et referat i et fransk blad. Löwenfeld som fandt, at grevens og Bjørnsons kyskhedsfordringer havde meget til fælles, skyndte sig at sende Tolstoj den tyske udgave af *En Hanske*,³³⁾ og netop dette eksemplar lå efter al sandsynlighed til grund for den første russiske oversættelse af skuespillet.

Tolstojs dagbog bevidner, at han læste Bjørnsons skuespil den 11. august 1890 og syntes om det. Sympatien rakte endda så vidt, at han opfordrede en anden af sine sommergæster, svigerinden Tatjana A. Kuzminskaja, til at oversætte det. Dette bekræftes af T. A. Kuzminskaja selv i et for nylig publiceret brev af 11. maj 1891 til Anna N. Engel'gardt, redaktøren af tidsskriftet *Vestnik inostranoj literatury* (Den udenlandske litteraturs budbringer) i St. Petersburg: „Jeg har oversat en ny komedie af Bjørnson i tre akter og har påbegyndt dette arbejde efter tilskyndelse fra min slægtning, grev Lev Nikolaevič Tolstoj, som da heller ikke har nægtet mig sin hjælp. Komedien har haft stor succes i Tyskland og vakt opmærksomhed ved sit nyskabende indhold. Da jeg formoder, at også det russiske publikum vil have interesse i at blive bekendt med værket, tillader jeg mig at foreslå Dem, at det trykkes i Deres tidsskrift.“³⁴⁾

Anna Engel'gardt accepterede prompte, men bad om tilladelse til at skrive, at skuespillet var oversat på Tolstojs anbefaling og under hans medvirken. Hertil svarede Kuzminskaja den 20. maj: „Jeg har bedt

Lev Nikolaevič om lov til at skrive, at jeg har oversat skuespillet på hans anbefaling, hvilket han naturligvis straks var indforstået med. Jeg har også rådspurgt ham med hensyn til at anføre noget om hans medvirken, og vi blev enige om, at det ville berøre Nikolaj Nik. Strachov pinligt. Jeg oversatte dette skuespil på Jasnaja Poljana, og Lev Nikolaevič hjalp mig konstant, men i Petersborg bad jeg Strachov om at rette det endeligt igennem.“³⁴)

Tidsskriftet benyttede sig af Tolstojs halve tilladelse og trykte *En Hanske i naboskab* med bl.a. følgende redaktionelle bemærkninger: „Den løgn og falskhed, som ligger til grund for forholdet mellem de to køn, den dobbeltmoral, som medfører, at manden ikke bebrejdes sine udsvævelser, mens kvinden skal bevare renheden – det er et problem, som optager de bedste hjerner i Europa. Uorden i familielivet, den tragiske situation, som en ren, uskyldig pige kommer i, når hendes skæbne knyttes til en mand, der har gennemlevet en smudsig, lastefuld ungdom, tjener som tema både for en så fremragende hjerne og uforlignelig kunstner som vor Lev Tolstoj og for mange vestlige forfattere. I nærværende værk af den norske dramatiker / . . . / opridses netop den tragiske situation, hvor en ung pige pludselig føler en instinktiv, uovervindelig afsky for sin elskede, efter at hans fortid – den fortid som omtrent enhver ung mand, der går til alteret, har bag sig – er blevet oprullet for hende i al dens beklemmende modbydelighed / . . . / Grev Lev Tolstojs anbefaling taler for sig selv. Om den kunstneriske værdi af den norske dramatikers værk, som her forelægges for vore læsere, kan der ikke herske nogen tvivl, så vist som man ikke kan betvivle den æstetiske smag hos en så genial kunstner som Lev Tolstoj.“³⁵)

Selv om en sådan redaktionel fortale måtte kunne tirre enhver anmelder, var i hvert fald *Novoe vremjas* omtale af *En Hanske* både positiv og iøjnefaldende og dermed for så vidt i harmoni med den holdning, bladet havde indtaget til *Kreutzersonaten* året før. Anmeldelsen var forfattet af Burenin, der bl.a. mente, at Bjørnson var stor nok til at klare sig også uden Tolstojs anbefaling. Det der især betog anmelderen ved Bjørnsons skuespil var „sandheden og enkelheden i denne komedies grundtanke, og sandheden og enkelheden i den dramatiske bearbejdelse af denne tanke“. Stykkets idé var ikke ny, „thi i ‘Kreutzersonaten’ kastedes ganske samme handske som den, Bjørnstjerne Bjørnson ved hjælp af sin heltinde slynger i ansigtet på alle mænd, der sorgløst hengiver sig til det frie ungarleliv“. Men gentagelsen af denne idé skader ikke: „Bør den netop ikke gentages så ofte som muligt for nutidens unge mænd og under hvilken som helst form: i forkyndelse, i fortællinger, i skuespil? Bør man

ikke netop indgyde nutidens unge piger det ærlige og strenge syn på det ægteskabelige forhold og på deres fremtidige ægtemænd, som heltinden i 'En Hanske' er gennemsyret af?"

Det bør ikke skjules, at Burenins fremhævelse af Bjørnson i høj grad skete på bekostning af Ibsen og med et spark til Brandes, hvilket sidste iøvrigt er betegnende for Novoe vremjas linje: avisen var ikke blot strunk i kønsmoralen, men tillige stærkt antisemitisk. Ibsens skuespil „er efter min personlige mening ikke nær så indholdsrige og stærke, som det hævdes af diverse kritikere à la den berygtede jødiske frasemager G. Brandes, der hos os af en eller anden grund regnes for en stor kritiker“, tillod Burenin sig at skrive.³⁶⁾

Hansen oversætter Bjørnson. P. Em. Hansen blev tilsyneladende – af en formidler at være – forholdsvis sent opmærksom på den latente Tolstoj-Bjørnson-akse inden for kønsmoralens folkekære gebet. Da han besøgte Tolstoj i april 1890, havde han allerede sammen med sin hustru oversat flere af Bjørnsons tidlige skuespil (bl.a. *Maria Stuart i Skotland*) uden at have kunnet få dem udgivet. Men selv om samtalen på en af hans fodture med Tolstoj drejede sig om kønsmoraldiskussionen i anledning af Kreutzersonaten, faldt det ham efter alt at dømme ikke ind at nævne Bjørnsons *En Hanske*. Meget tyder på, at Hansen først efter Burenins og Suvorins artikler i *Novoe vremja* i foråret 1890 bliver klar over den rolle, Bjørnson havde spillet i den nordiske sædelighedsdebat.

Betegnende er det hjertesuk, der lyder i Hansens brev til Tolstoj af 7. august 1891. På dette tidspunkt var Hansen og hustruen i fuld gang med at oversætte et andet af Bjørnsons indlæg i sædelighedsfejden, nemlig foredraget fra 1887, *Engifte og Manglegifte*, og Hansen skriver i den forbindelse: „Denne forunderlige tale, der kom for hele fem år siden, har desværre først nået mig for ganske nylig. – Grunden hertil er dels min hektiske tilværelse, der ikke tillader mig at følge ordentligt med i hverken dansk eller russisk litteratur, dels manglende opmærksomhed fra mine danske forlæggere, der har forsømt at sende mig denne bemærkelsesværdige lille brochure“. Lidt senere i samme brev udpeger Hansen den lighed, som på indeværende tidspunkt næppe kom bag på Tolstoj: „På sine steder er det som om man hører 'Kreutzersonatens' forfatter, så tæt er disse værker på hinanden, såvel i tankegangen som undertiden i selve udtrykkets form“.³⁷⁾

Selv om Hansen altså var kommet for sent til at blive eneformidler af den del af Bjørnsons forfatterskab, der var blevet aktuelt i Rusland i kraft af Kreutzersonaten, fik hans oversættergerning alligevel kraftig

medbør ved den lejlighed. Det er en oprømt Hansen, der i august 1891 opridser Bjørnsons muligheder i Rusland i to breve til den norske forfatter.³⁸⁾ Hansen kan fortælle, at det populære ugeblad *Vsemirnaja illjustracija* (Illustrationer fra hele verden) netop havde bragt „en Artikel af mig om Dem“ i sit nr. 1176, 3. august. Engifte og Mangesgifte, skriver Hansen videre, „som jeg for nylig forelæste for en af Tolstojs unge Venner,³⁹⁾ gjorde et saa dybt Indtryk paa ham, at han ikke nok kunde opfordre mig til at paaskynde Offentliggørelsen og Udbredelsen efter en saa stor Maalestok som mulig. 'Dette Opraab til Ungdommen', sagde han, 'bør gaa over hele Landet som en mægtig Bølge'. Ja, og det vil den. Efter 'Kreutzeronaten' er Jordbunden her mere modtagelig end nogen Sinde.“

Hansen havde held til at få Novoe vremja til at offentliggøre Engifte og Mangesgifte, omend i lidt forkortet form, over to numre (4. og 5. september 1891). Udgiven så tæt på Burenins store anmeldelse af En Hanske måtte læserne få indtryk af et organiseret fremstød for Bjørnson som forkæmper for renere sæder. Allerede dagen efter udgivelsen sender Hansen oversættelsen til Tolstoj og fortæller, at censuren yderligere har givet tilladelse til en separat udgave af foredraget, så det har chancer for en betragtelig udbredelse. „Har De ikke noget at sige mig i den anledning?“ spørger Hansen. „Jeg ville blive meget lykkelig for ethvert råd eller anvisning fra Dem“.⁴⁰⁾ Tolstoj udsteder dog ikke nogen speciel anbefaling som i tilfældet med T. A. Kuzminskajas oversættelse af En Hanske, men indskrænker sig til de allerede citerede bemærkninger om alvoren hos Kierkegaard og Bjørnson.

Selv uden denne støtte fandt Hansen imidlertid en udgiver. Foredraget havde, erindrede han senere, vakt „en saadan Sensation, at der kort Tid efter meldte sig en Forlægger hos mig med Anmodning om at ville overlade ham Oversættelsen til en særskilt Udgave. Han tingede ikke med mig om Prisen, og da jeg kun havde den størst mulige Udbredelse for Øje, overlod jeg ham Forlagsretten for en billig Penge / . . . / Det maa formodentlig alligevel have vist sig som en god Forretning for ham, da han en Maanedes Tid efter paa ny indfandt sig hos mig for at erfare, om jeg ikke skulde have flere Oversættelser af Bjørnsons Skrifter liggende utrykte, da han i saa Fald ogsaa gerne vilde udgive disse. Ikke nok hermed: han overtog ogsaa Udgivelsen af 'Marie Grubbe' og Søren Kierkegaards Artikler!“⁴¹⁾

De Bjørnson-skuespil, som Hansen nu fik udgivet, var *Leonarda*, *Maria Stuart i Skotland*, *De Nygifte* og *En Hanske* – det sidstnævnte på trods af, at det allerede forelå i T. A. Kuzminskajas oversættelse. Hansen havde

som forlæg benyttet førsteudgaven fra 1883, mens Kuzminskaja havde oversat efter den tyske oversættelse af anden version fra 1886. Der er ingen tvivl om, at udgivelsen af Kuzminskajas oversættelse var en skuffelse for Hansen. Dels måtte han se sig overhalet som Bjørnson-formidler, dels mente han, at det russiske publikum – med Tolstojs velsignelse – havde fået en ringere version. Herom skrev han til Tolstoj den 7. august 1891, altså umiddelbart efter skuespillets offentliggørelse i *Vestnik inostrannoj literatury*: „... oversættelsen er tilsyneladende foretaget efter den seneste, af forfatteren helt omarbejdede udgave. Men selv om stykket nu har vundet med hensyn til tempoet i handlingsgangen, så er slutningen blevet så abrupt, at den uvilkårligt forvirrer læseren: ‘Og hvad så bagefter?’“⁴²⁾ Selv da Bjørnson havde udtalt sin billigelse af Kuzminskajas forlæg,⁴¹⁾ stod Hansen fast på 1. udgavens fortrin og bragte i den overbevisning sin egen oversættelse frem til offentliggørelse. Et ridderligt efterspil fulgte: i januar 1892 havde Hansen med frue den tilfredsstillelse at blive indbudt til at læse deres oversættelse op ved en aftensammenkomst hos fru Kuzminskaja i St. Petersborg og at indhøste konkurrentens ros.⁴³⁾

Højdepunktet i Hansens fremstød for Bjørnson indtraf dog – efter Hansens egen mening – da de kejserlige teatre i St. Petersborg og Moskva i 1892 antog skuespillet *Maria Stuart* i Skotland til opførelse. Samtidig blev dette højdepunkt en uventet skuffelse for Hansen, idet Bjørnson temmelig brysk afslog at begejstres over, at dette bedagede skuespil var blevet draget frem på den russiske scene. „Som jeg før har sagt Dem, jeg interesserer mig ikke det mindste for, at *Maria Stuart* skal opføres i Rusland. Siste akt burde være utelat, som den utelates i *Kristiania*“, skrev Bjørnson den 17. november 1892 til Hansen.⁴¹⁾ Heller ikke kritikken var blid. I *Novoe vremja* sablede Suvorin den petersborgske opførelse ned og placerede en ikke uvæsentlig del af ansvaret for fiaskoen hos Hansen: „Der har været adskillige uheldige omstændigheder ved opførelsen. For det første er oversætterens dårlig til russisk, oversættelsens sprog virker tungt. For det andet tror hr. Hansen som dansker, at dette danske skuespil er en slags hovedværk, der fortjener at fremstå komplet, i hele sin snakkesalighed, for det russiske publikum.“⁴⁴⁾

Maria Stuarts fiasko understreger, hvad Hansen ikke helt forstod, at Bjørnsons russiske succes hovedsagelig skyldtes hans markante fremtræden i kønsmoraldebatten. Når det gjaldt vurderingen af hans øvrige forfatterskab eller i det hele taget hans kunstneriske kvaliteter, faldt mange sympatisører fra. Dette gælder også Tolstoj, hvis huslæge, D. P. Makovickij, i 1908 noterede et ordskifte mellem Tolstoj og hans ældste datter om

Bjørnson. Tolstoj sagde, at Bjørnson i hans øjne aldrig havde haft format, og da datteren drilagtigt mindede ham om En Hanske, svarede han: „Den er også middelmådig, anden-, tredjeklasses.“⁴⁵⁾

Et lignende tvesyn på Bjørnson møder vi hos Tolstojs nære ven, forlæggeren V. G. Čertkov. Under indtryk af kønsmoraldebatten i Rusland besluttede Čertkov at udgive en særlig serie bøger „For den dannede læser“. Denne serie, som altså henvendte sig til en lidt snævrere kreds end forlagets øvrige idealistiske publikationer, skulle bl.a. omfatte en række skrifter, der anbefalede unge mænd seksuel afholdenhed før ægteskabet. Et par artikelsamlinger med titlen *Tajnyj porok* (Den hemmelige last) blev realiseret, og Čertkov havde yderligere planer om at udgive Bjørnsons Engifte og Mangegifte samt En Hanske. I den anledning henvendte han sig i maj 1892 til Hansen for at indhente tilladelse til at benytte dennes oversættelser. Hansen var meget interesseret i at få Bjørnson videre udbredt i Čertkovs prisbillige udgaver og samtykkede, men kunne i sidste ende ikke blive løst fra sine forpligtelser over for andre forlag.⁴⁶⁾ Resultatet blev, at Posrednik-forlaget foreløbig måtte lægge Bjørnson på hylden. Samtidig med at forhandlingerne med Hansen stod på, henvendte Čertkov sig til Suvorin for at få tilladelse til at genoptrykke dennes artikler i anledning af Kreutzersonaten. Over for Suvorin røbede han, at hans ønske om at trykke Bjørnsons Engifte og Mangegifte især skyldtes „mangel på bedre materiale om samme emne“.⁴⁷⁾ Kort sagt, Bjørnsons emne var godt nok, foredragets kvalitet derimod ikke overbevisende.

Hvad Bjørnson på sin side kan have følt ved at blive sat på linje med Tolstoj i kønsmoralspørgsmålet, får man et vist indtryk af gennem hans bemærkninger om Kreutzersonaten i et brev til Hansen: „Kreutzersonaten er (fra Beethovens hånd) ikke spor av sanselig. Tolstoj må være umusikalsk, eller ikke normal i denne sin sans. Hele arbejdet imot naturen er fåfængt og mig en pæst. Følgen af hans råd vilde ene være, at de værste formeret sig og de beste blev deres barnepiger og slaver. Tåpeligt! Men at han med stor åndsmagt har sat sit varsku til vor sanselige leben (hvad er slægtens overhåndtagende nervøsitet annet æn følgerne; hvad er drikken annet æn følgerne; hvad er drikken annet æn overpirrede nærvers længsel æfter annen sort irritation?) – ja, derfor er jeg ham uænnelig taknemlig!“⁴¹⁾

Ved slutningen af 1892 er diskussionen oven på Kreutzersonaten stilnet betydeligt af i Rusland. Censuren har delvis ophævet sit forbud mod Tolstojs fortælling. Dermed har også Bjørnson tabt en del af sin aktuali-

tet. Hr. og fru Hansen er begyndt at koncentrere deres talent om en stort anlagt oversættelse af H. C. Andersen til russisk. Kontakten med Tolstoj glider stille ud: Tolstoj har ikke tid til at svare, og Hansen har mindre og mindre anledning til at skrive. Det sidste brev fra Hansen til Tolstoj er skrevet engang i slutningen af 1892.⁴⁸) Hansen fortæller om sin netop afsluttede oversættelse til dansk af Tolstojs artikel *Det første Skridt* og om sit og hustruens besøg i Skandinavien i sommeren 1892. Om Kristiania fortæller Hansen, at man ikke træffer fulde folk på gaderne, hvilket må tolkes som frugten af især Bjørnsons virke i hjemlandet. Mod slutningen af brevet udbryder Hansen: „Godt, jeg ikke skriver til Dem hver gang jeg tænker på Dem eller er optaget af tanker, som Deres værker har tændt i mig, for så ville jeg for længst have kedet Dem.“

Brevet blev aldrig sendt af sted.

NOTER

- (1) Detaljerede oplysninger om Hansens oversættervirksomhed findes i Kenneth H. Ober, P. Em. Hansen and P. Ganzen: A Danish Literary Missionary in Russia, i: Svantevit II, 2, Århus & København 1977, pp. 5-17. – (2) Især Ny kongelig Samling 3811, 4°. – (3) Fond 702. Denne Hansen-samling er på nuværende tidspunkt kun midlertidigt ordnet. En foreløbig beskrivelse af den findes i Ežegodnik rukopisnogo otdela Puškinskogo doma na 1971 g., Leningrad 1973. – (4) Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1875-1910, udg. af Øyvind Anker m.fl., I-III, København & Oslo 1953. – M. P. Ganzen-Koževnikova, I. A. Gončarov: Perepiska s P. G. Ganzenom, i: Literaturnyj archiv VI, Moskva & Leningrad 1961. – (5) Tolstojs to breve til Hansen er offentliggjort i L. N. Tolstoj, Polnoe sobranie sočinenij („Jubilæumsudgaven“), bd. 65 & 66, Moskva 1953, og opbevares på Kgl. Bibl. – Hansens breve til Tolstoj er offentliggjort i: Tolstoj i zarubežnyj mir, kniga pervaja (= Literaturnoe nasledstvo, bd 75), Moskva 1965. – (6) P. E. Hansens Tolstoj-oversættelser er registreret i Ivan Malinovski, Russiske skønlitterære bøger i danske oversættelser, 1953. – (7) CGALI, fond 122, op. 1, ed. chr. 414 (om forkortelsen se s. 152). – (8) P. E. Hansen til Gorbunov-Posadov, 3. februar 1890 (arkivbetegnelse som note 7). – (9) Pjat' dnej v Jasnoj Poljane, i: Istoričeskij vestnik, 1917, 1, pp. 140-161. En dansk version med titlen „Hos Tolstoj“ tryktes som kronik i Politiken 20., 21., 22. og 25. maj 1918. Trods udgivelsestidspunktet er erindringerne nedskrevet kort tid efter besøget hos Tolstoj. (10) IRLI, fond 702. Brevet er dateret Jasnaja Poljana, 3. april 1890. Fra Jasnaja Poljana skrev Hansen også til den danske kritiker Rudolf Schmidt 4. april 1890, Ny kongelig Samling 1181, 4°. – (11) Af brevet til Anna Hansen (note 10) fremgår, at D. er identisk med Tolstojs ven, bankdirektøren A. N. Dunaev. – (12) Politiken, 20. maj

1918. – (13) Politiken, 21. maj 1918. – (14) Politiken, 22. maj 1918. – (15) Politiken 25. maj 1918. – (16) Tolstojs datter.

(17) Håndskrifterne er beskrevet i V.A. Ždanov (red.), *Opisanie rukopisej chudožestvennyh proizvedenij L. N. Tolstogo*, Moskva 1955 – (18) En grundig bibliografi over Hansens oversættelser til russisk findes i Kenneth H. Ober, *A Hansen (Ganzen) Bibliography of Translations, Books, and Articles in Russian 1885-1917* (under udgivelse i Svantevit III, 2, Århus & København 1977). – (19) Tolstoj i zarubežnyj mir (note 5), p. 318. – (20) Ibid., p. 321. – (21) Ibid., p. 322. – (22) Ny kongelig Samling 3811, 4°. – (23) „Pjat' dnej v Jasnoj Poljane“, p. 145. – (24) Brev af 12. maj 1893, Brandes-arkivet, Kgl. Bibl. – (25) Brev af 15. juli 1893, Ny kongelig Samling 3811, 4°. – (26) *Perepiska L. Tolstogo s N. N. Strachovym*, i: *Tolstovskij muzej*, II, SPb. 1914, p. 401. – (27) Tolstoj i zarubežnyj mir (note 5), pp. 330f. – (28) Jubilæumsudgaven (note 5), bd. 66, p. 45. Om Tolstojs negative syn på Ibsen, se også Martin Nag, *Ibsen i russisk åndsliv*, Oslo 1967, pp. 99-103. – (29) *Novoe vremja*, 16. marts, 13. og 20. april 1890. – (30) V. Burenin, *Kritičeskie očerki*, i: *Novoe vremja*, 16. marts 1890. – (31) Se Elias Bredsdorff, *Den store nordiske krig om seksualmoralen*, 1973, specielt pp. 40-80. – (32) Jubilæumsudgaven (note 5), bd. 27, p. 573. – (33) R. Löwenfeld, *Hos Leo Tolstoj*, 1891, pp. 77 og 121. – (34) V. Novikov, *Istorija odnogo perevoda*, i: *Kommunar*, Tula, 16. april 1974. – (35) *Vestnik inostrannoj literatury*, juli 1891, pp. 3-4. – (36) V. Burenin, *Žurnal'nye razgovory. Razgovor desjatyj*, i: *Novoe vremja*, 23. august 1891. – Om avisens holdning til Brandes under hans gæsteforelæsninger i St. Petersburg i april-maj 1887, se Georg Brandes, *Levned*, bd. 3, 1908, pp. 200f. – Den københavnske avis *Morgenbladet* bragte den 19. september 1891 et referat af Burenins anmeldelse af *En Hanske ved Åge Meyer*. – (37) Tolstoj i zarubežnyj mir (note 5), p. 329. – (38) P. E. Hansen til Bjørnstjerne Bjørnson 4. og 15. august 1891, Universitetsbiblioteket i Oslo, brevsamling BB. – (39) I. Gorbunov-Posadov. – (40) Tolstoj i zarubežnyj mir (note 5), p. 332. – (41) Bjørnstjerne Bjørnson til P. E. Hansen 27. august 1891, også citeret i P. E. Hansen, *Breve fra Bjørnstjerne Bjørnson*, i: *Politiken*, 2. november 1924. – (42) Tolstoj i zarubežnyj mir (note 5), p. 330. – (43) P. E. Hansen til S. A. Tolstoja, 22. januar og 23. marts 1892, GMT (om denne og følgende forkortelser se s. 152). – (44) *Novoe vremja*, 15. december 1892. – (45) N. N. Gusev, *Letopis' žizni i tvorčestva L. N. Tolstogo*, bd. 2, Moskva 1960, p. 619. – (46) P. E. Hansen til V. G. Čertkov, CGALI, fond 552, op. 1, ed. chr. 754. – (47) V. G. Čertkov til A. S. Suvorin, 14. juni 1892, CGALI, fond 459, op. 1, ed. chr. 4615. – (48) IRLI, fond 702.